

Олександр Одрін

**Зерноторгівля у Північному
Причорномор'ї та в інших регіонах
античного світу: історіографічні
стереотипи і реалії**

Статтю присвячено аналізу основних історіографічних стереотипів про торгівлю зерном у Північному Причорномор'ї та в інших регіонах античного світу. Показано, що дослідники часто не зважають на значні відмінності у природних умовах різних регіонів античного світу, в економічному та демографічному потенціалі античних держав, на зміни в зовнішньополітичній обстановці, які впливали на розвиток їх господарства. Наголошено на ключовій ролі археоботанічних даних для реконструкції зернового господарства.

Ключові слова: античність, торгівля, зерно, історіографія, археоботаніка.

The article offers an analysis of the principle historiographical stereotypes concerning grain trade on the North Black Sea Coast and in other regions of the Classical world. It demonstrates that scholars often gloss over significant differences in environmental conditions between different regions, in the economic and demographic potential of classical states, and in the changes in international politics that affected household economies. The article emphasizes that archaeobotanical data is of key importance when reconstructing grain trade.

Keywords: Classical antiquity, trade, grain, historiography, archaeobotany.

Навряд чи хтось із дослідників античної економіки колись пробував применшити роль зернового господарства і торгівлі зерном в економічному житті грецького світу. Загальним місцем стало визнання «середземноморської тріади» (зернові, виноград, оливки) як основи сільсько-господарського виробництва грецького світу¹. Так само наголошується на

¹ Щоправда, археоботаніки вважають необхідним розширити рамки «тріади»: Sarpaki A. The Palaethnobotanical Approach. The Mediterranean Triad or Is It a Quartet? // Agriculture in Ancient Greece. — Stockholm, 1992 — P. 61–75.

важливості торгівлі зерновими, адже, як вважається, без розвитку виробництва зерна у периферійних районах античного світу, звідки воно вивозилося до Балканської Греції, місцеві поліси, і перш за все — Афіни, перебували б на межі голоду². Отже, зерноторгівля для греків, принаймні, ще з класичного періоду, була не просто важливою, а й життєво необхідною. Останнім часом до багатьох істориків приходять розуміння необхідності комплексного дослідження зернового господарства минулого, із використанням не лише даних писемних джерел, але й результатів археоботанічних досліджень³.

Здавалося, що наслідком усвідомлення важливості предмету має бути побудова надійних, або, принаймні, достовірних історико-економічних реконструкцій. Між тим, із праці в працю успішно «перекочовують» історіографічні штампи різного ступеню давності та достовірності. Часом старі штампи, які відверто суперечать наявним даним, відкидаються, але на їх місце часто приходять нові. Яскравим прикладом такої зміни, коли одне недоведене твердження, яке одержує серед науковців статус аксіоми, замінюється на протилежне, є історія так званого «скіфського хліба»⁴.

Ідея про масштабний експорт зернових скіфами виникла ще у середині минулого століття. Згідно із загальноприйнятими на той час концепціями І.І. Ессена та В.Д. Блаватського, основою економіки всіх північнопонтійських полісів вважалися торгівля та експортно-орієнтоване ремесло. При цьому, розглядаючи греко-варварську торгівлю, більшість авторів одразу згадували відомості Геродота про скіфів-орачів, які сіють хліб на продаж [Herod., IV, 17,2], і твердили, що одним із головних предметів імпорту з Лісостепу було саме хлібне зерно⁵. Ця концепція, попри всі дискусії навколо «торговельної» та «аграрної» концепцій колонізації, успішно продовжувала побутувати в історіографії і протягом 60–80-х років минулого століття⁶. Однак при цьому в більшості вчених не виникало бажання перевірити твердження Геродота реальними фактами, тобто з'ясувати, а чи вирощували

² Див., наприклад, праці британського дослідника Пітера Гернсі: *Garnsey P. Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World.* — Cambridge, 1989; *Id. Cities, peasants and food in classical antiquity.* — Cambridge, 1998; *Id. Food and Society in Classical Antiquity.* — Cambridge, 1999.

³ Детальніше про це див. нижче.

⁴ Детальніше історія зернового господарства та зерноторгівлі народів Степу та Лісостепу греко-скіфської доби розглянута автором в іншій праці (Див.: *Одрін О.В. Кочовики і торгівля зерном у Надчорномор'ї в VI–III ст. до н.е.* // *Укр. іст. журн.* — 2015. — № 2. — С. 85–98). Тому тут подано лише ключові положення концепції.

⁵ Див. історіографію питання: *Щеглов А.Н. Северопонтійская торговля хлебом во второй половине VII–V вв. до н.э.: письменные источники и археология* // *Причерноморье в VII–V вв. до н.э.* — Тбилиси, 1990 — С. 99–121.

⁶ Див, наприклад: *Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса.* — М., 1989.

мешканці Лісостепу ті види зернових, які могли з успіхом експортуватися до грецького світу. Очевидно, небажання ставити подібне питання випливало з необізнаності істориків та й більшості археологів із досягненнями археоботаніки, наслідком чого було незнання того факту, що не з усякої пшениці можна успішно робити борошно, а отже й хліб.

Лише у кінці 80-х років О.М. Щеглов, який плідно використовував дані археобіології при реконструкції структури господарства поселень хори Херсонесу у Північно-Західному Криму⁷, звернув увагу на той факт, що видовий склад зернових культур античних міст та поселень Лісостепу кардинально відрізняється. Давні греки вирощували головним чином м'яку пшеницю, із зерна якої виготовлявся хліб, тоді як, наприклад, мешканці Більського городища, звідки походять найчисельніші знахідки культурних рослин у лісостепу, — полбу-двозернянку, зерно якої погано обмолочується, і йде головним чином на приготування каші. Ці спостереження дали дослідникові змогу рішуче заперечити можливість хлібного експорту з поселень Лісостепу⁸.

Висновки О.М. Щеглова були беззастережно підтримані більшістю науковців. Між тим, слід зауважити, що, по-перше, висновки О.М. Щеглова зроблені фактично лише на основі аналізу археоботанічних матеріалів, які походять із поселень Лівобережного Лісостепу, головним чином — із Більського городища, тоді як більшість дослідників вважає, що «скіфи-орачі», про яких йшлося у Геродота, проживали на правобережжі Дніпра. Між тим, на сьогодні у нашому розпорядженні немає скільки-небудь репрезентативних знахідок решток зернових із поселень правобережного лісостепоного Подніпров'я та Східного Поділля. Робити ж будь-які висновки, виходячи з аналізу поодиноких відбитків зернівок на кераміці, є методологічно некоректним.

По-друге, знахідки з поселень Західного Поділля, де проживало населення, споріднене з мешканцями правобережного Подніпров'я, є принципово відмінними від тих, які були зроблені на Більському городищі. Тут на поселенні Залісся було знайдено велику кількість зернівок жита. Жито не було поширеним у Балканській Греції, проте вводилося в культуру греками Північного Причорномор'я, особливо Херсонеса⁹, і цілком могло бути експортною культурою, адже його зерно є придатним для виробництва борошна. Вже один цей факт змушує відмовитись від однозначного сприйняття усієї території Лісостепу як зони домінування культури полби.

⁷ Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978.

⁸ Щеглов А.Н. Северопонтийская торговля хлебом во второй половине VII–V вв. до н.э.: письменные источники и археология...

⁹ Див.: Одрін О.В. Зернове господарство Херсонеського поліса в другій половині IV — першій половині III ст. до н.е. // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 12–13. — К., 2013. — С. 44–46.

Третьою обставиною, яка змушує обережно ставитись до ідеї повного заперечення можливості хлібного експорту з території Лісостепу, є те, що склад зернових рослин, які були знайдені на городищах і селищах лісостепоного Лівобережжя, далеко не завжди демонструє повне домінування полби-двозернянки. Більше того, на окремих поселеннях чималий відсоток становить жито, хоча, на відміну від Західного Поділля, ніде воно не є домінуючою культурою.

Отже, реальна картина структури зернового господарства племен Лісостепу, як видається, була набагато складнішою, аніж може видатись на перший погляд. А тому апіорно відкидати можливість хлібного експорту з цього регіону є наразі, як мінімум, передчасним.

Говорячи ж про історіографічні штампи загалом, їх можна поділити на дві основні групи, пов'язані, відповідно, із часовими та просторовими аберациями. У першому випадку ми маємо справу із неправомірним перенесенням ситуації, яка склалася в одну історичної добу, на іншу (як правило, із пізнішої на більш ранню); у другому — з механічним перенесенням картини зернового господарства одного, краще відомого, регіону, на інший, без належного врахування фізико-географічних відмінностей між ними.

Почнемо із апіорного переконання в тому, що в певному регіоні, де зерноторгівля стостерігалася в певний період, вона існувала і раніше (або — рідше — й пізніше), без належного врахування якісних змін у господарстві одного й того самого регіону в різні історичні періоди.

Першим типовим прикладом такого переконання є уявлення про ранній початок експорту зерна з території Боспорського царства. Звичайно, нам добре відомо, як з писемних, так і з епіграфічних джерел¹⁰, що Боспорське царство у період найбільшого піднесення у добу Спартоکیدів (орієнтовно від першої половини IV ст. до н.е.¹¹ і до першої половини наступного, III ст. до н.е.) експортувало до полісів басейну Егейського моря, і перш за все — Афін, доволі значні обсяги зерна¹².

Але наскільки правомірно поширювати таку картину на більш ранній період, на часи Археанактидів та перших Спартоکیدів? Доволі часто на це питання відповідають (повністю або частково) ствердно. Так, В.Ф. Гайдукевич відносить початок експорту зерна щонайменше до часу правління

¹⁰ Ці дані, у поєднанні з археологічними і, тоді ще дуже нечисленими, археоботанічними матеріалами, були детально проаналізовані ще В.Ф. Гайдукевичем (*Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.-Л., 1949. — С. 67–77, 81–83, 95–96.*)

¹¹ Тобто від підкорення Левконом I сіндо-меотських племен. Датування початку хлібного експорту більш раннім періодом, ще до підкорення племен Прикубаня, виглядає вкрай малоймовірним, про що йтиметься далі.

¹² *Демосфен* [adv. Лер.] вказує на щорічний експорт з Боспору в 400 000 медімнів, тобто близько 16,5 тис. тонн зерна. Для порівняння: максимальний об'єм експорту збіжжя з Речі Посполитої сягав 80 000 тон (*Malowist M. Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. — Warszawa, 2006. — S. 276.*)

Сатира I¹³. Очевидно, на дослідників справляло враження збільшення чисельності сільських поселень на Керченському та особливо Таманському півостровах¹⁴. А оскільки саме керченсько-таманський регіон традиційно вважається базовим для розвитку зернового господарства Боспору, то і початок експорту зерна мав би відноситись до часу широкого освоєння території цього регіону. Але логічність подібної побудови є лише позірною.

По-перше, існують переконливі дані, що господарство, принаймні, частини поселень Таманського півострова мало виразно тваринницьке спрямування¹⁵. До того ж, склад зернових культур, які були знайдені на поселеннях обох сторін протоки, включає очевидно не експортні види, наприклад — плівчасту пшеницю-однозернянку¹⁶.

По-друге, аналіз ґрунтового покриву керченсько-таманського регіону показав, що поширенні уявлення про родючість місцевих ґрунтів були надто перебільшеними, а значна частина ґрунтів Керченського півострова взагалі є малопридатною або й зовсім непридатною для землеробства¹⁷. Набагато перспективнішим було використовувати під зернові значно родючіші чорноземи долини Кубані. Тому початок широкого експорту зернових з території Боспору логічно пов'язувати із початком підкорення сіндо-меотських племен Левконом I, який міг збирати із меотських підданих данину зерном. Тут варто наголосити, що меотські племена, як показують археоботанічні дослідження, широко вирощували м'яку пшеницю — основну експортну культуру грецького світу¹⁸. Крім цього, археологи фіксують і виведення грецьких поселень углиб долини Кубані. Найвідомішим із них, безумовно, є Лабріс (Семибратнє городище¹⁹), але грецькі поселенці проникали і набагато

¹³ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство... — С. 67.

¹⁴ Див., зокрема: Маслеников А.А. Эллинская хора на краю Ойкумены. Сельская территория европейского Боспора в античную эпоху. — М., 1998; Абрамов А.П., Паромов Я.М. Раннеантичные поселения Таманского полуострова // Боспорский сборник. — 1993. — № 2. — С. 25–98; Гарбузов Г.П., Завойкин А.А. Освоение греками земель Таманского полуострова в последней четверти VI — первой половине V в. до н. э. // Античный мир и археология. — Вып. 15. — Саратов, 2011. — С. 194–222 та ін.

¹⁵ Каспаров А.К. Скотоводческое хозяйство поселения Волна 1 // Таманская старина. — Вып. 3. — СПб., 2002. — С. 153–162.

¹⁶ Вона була знайдена у Тіритаци (*Пашкевич Г.А.* К проблеме изучения земледелия Северного Причерноморья в античную эпоху // Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. — Т. 2. — СПб., 2002. — С. 302–311) і, за неопублікованими даними, на хорі Гермонаси на Тамані.

¹⁷ *Одрін О.В.* Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. — К., 2014 — С. 189–197.

¹⁸ *Лебедева Е.Ю.* Результаты исследований палеоботанических материалов с меотских памятников Прикубанья // Боспорский сборник. — 1994. — № 5. — С. 108–112.

¹⁹ Його рання еллінізація переконливо засвідчується і епіграфікою — епіграмою Левкона I. Пам'ятка публікувалась (із відмінним прочитанням окремих частин і, відповідно, різними історичними інтерпретаціями) декілька разів. Див.: *Тохтасьєв С.Р.*

глибше у Закубанн²⁰. Тобто зерно могло постачатись не лише меотами, але і грецькими поселенцями Прикубанн.

Незалежно від відповіді на останнє питання, можна впевнено констатувати, що жодних переконливих аргументів на користь раннього початку боспорського зернового експорту немає. Більше того, всі наявні дані (археоботанічні, археозоологічні, ґрунтознавчі тощо) виразно вказують на те, що експортне зерно постачалося в основному, якщо не виключно, з-поза меж керченсько-таманського регіону, який і досі багатьма науковцями продовжує вважатись «житницею Боспору».

Ще більш виразною є ситуація з початком експорту зерна з Єгипту. Той факт, що Єгипет у добу Птолемеїв був найбільшим у Середземномор'ї експортером зерна, змушував багатьох дослідників вважати, що і раніше, у добу фараонів (принаймні, у час Пізнього царства) основною статтею єгипетського експорту також було збіжжя. Так, свого часу відомий антикознавець К. Ребак у статті «Торгівля зерном між Грецією та Єгиптом»²¹ вважав експорт зерна з території Саїського Єгипту настільки очевидним фактом, що просто розглядав торговельних контрагентів єгиптян у грецькому світі, апріорно вважаючи, що вони імпортували саме єгипетське зерно. Однак, вже перші результати археоботанічних досліджень на території Єгипту переконливо продемонстрували, що єгиптяни в добу фараонів вирощували півчасті пшениці, головно — полбу-двозернянку²², тоді як радикальні зміни у зерновому господарстві (і в сільському господарстві в цілому) настають лише після македонського завоювання²³. Слід підкреслити, що впровадження більш вимогливих голозерних пшениць було б неможливим без масштабних агротехнічних інновацій. У цьому контексті варто нагадати, що Єгипет доби

Боспор и Синдика в эпоху Левкона I // Вестник древней истории. — 2004. — № 3. — С. 144–156.

²⁰ Шевченко Н.Ф. Виноградный I — поселение эпохи эллинизма в степном Закубанье // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы / V Боспорские чтения. — Керчь, 2004. — С. 414–419.

²¹ Roebuck C. The Grain Trade between Greece and Egypt // *Classical Philology*. — Vol. 45. — № 4 (Oct., 1950). — P. 236–247.

²² Nesbitt M., Samuel D. From staple crop to extinction? The archaeology and history of the hulled wheats // Padulosi S., Hammer K. and Heller J. (eds) *Hulled wheats. Promoting the conservation and use of underutilised and neglected crops 4. Proceedings of the First International Workshop on Hulled Wheats*. — Rome, 1995. — P. 76–81 (з літ.); Murray M.-A. Cereal production and processing // *Ancient Egyptian Materials and Technology* — P. 505–536.

²³ Crawford D.J. Food: Tradition and Change in Hellenistic Egypt // *World Archaeology*. — Vol. 11. — № 2: Food and Nutrition (Oct., 1979). — P. 136–146. При цьому вирощування півчастих пшениць повністю не припинялося і в часи Лагідів (див.: Mayerson P. Three Pharaonic Crops in Ptolemaic Egypt: ἄλυρα (Emmer Wheat) and Maslins of κριθόπυρον and ὄλυρόκριθον // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. — Bd. 141, (2002). — S. 210–213).

фараонів у технічному відношенні лишався в добі неоліту, а широке запровадження металевих, перш за все — залізних знарядь, зокрема, і у сільському господарстві, розпочалося саме при Птолемеях.

Втім, попри те, що археоботанічні дослідження на території Єгипту проводяться давно, а їх результати є цілком однозначними, окремі дослідники все одно пробують «реабілітувати» ідею можливості зернового експорту, нехай і не настільки прямолінійно, як раніше. Так, Р. Салларес у відомій монографії «Екологія Давньої Греції» припустив, що в Єгипті протягом довгого періоду культивування виробились якісь особливі, «більш доместиковані» форми двозернянки, які могли бути й голозерними²⁴. Втім, як підкреслюють відомі британські археоботаніки Марк Несбіт і Делвен Самуель, подібні твердження не підкріплюються жодними доказами²⁵.

Таким чином, можна впевнено твердити, що археоботанічні дані, у поєднанні з інформацією писемних та археологічних джерел, однозначно засвідчують, що в період правління Птолемеїв у сільському господарстві Єгипту загалом, і у його зерновій складовій зокрема, відбулися справді революційні зміни у складі культур і агротехніці, в результаті яких вперше в його історії з'явилася можливість широкого експорту зерна.

Обидва приклади, боспорський і єгипетський, однозначно вказують на необхідність відмови від розгляду агрокультури греків як статичної системи, її слід розглядати в динаміці, уважно відслідковуючи структурні зміни в часі. Приклад таких змін демонструє сільське господарство Ольвійського полісу. Археоботанічні дослідження на його території були достатньо масштабними, аби на їх підставі, бодай попередньо, прослідкувати зміни у складі провідних зернових культур, починаючи від доби архаїки і до періоду раннього еллінізму²⁶.

На жаль, різні періоди існування Ольвії досліджені археоботаніками нерівномірно: у нашому розпорядженні є матеріали досліджень лише одного поселення доби класики-еллінізму, які доповнюються синхронними матеріалами з нижнього міста Ольвії (розкоп НГС), тоді як археоботанічні матеріали доби архаїки відомі з п'яти поселень хори, Березані та Ольвії (розкоп ТЗ)²⁷.

Розглядаючи археоботанічні матеріали з поселень ольвійської хори, не можна не помітити великих відмінностей у співвідношенні між головними

²⁴ *Sallares R.* The Ecology of the Ancient Greek World. — L., 1990. — P. 370–372.

²⁵ *Nesbitt M., Samuel D.* Op. cit. — P. 77.

²⁶ Детальніше про зернове господарство Ольвії див.: *Одрін О.В.* Зернове господарство Ольвійського поліса в VI — першій половині III ст. до н.е. // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 11. — К., 2012. — С. 47–71.

²⁷ Див.: *Пашкевич Г.А.* Палеозтботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н.э. — II тыс.н.э.: Каталог I. — К., 1991; *Pashkevich G.A.* Archaeobotanical studies on the northern coast of the Black Sea // *Eurasia Antiqua.* — Band 7. — 2001. — P. 511–567.

видами зернових на різних поселеннях. Співвідношення між хлібними та зернофуражними культурами, очевидно, визначалось спрямованістю сільського господарства поселення, переважанням у ньому тваринницького або рослинницького компонентів. При цьому можна прослідкувати і певні хронологічні відмінності, оскільки на поселеннях доби архаїки загалом більше знахідок зернівок ячменю та проса, тоді як пізніше різко зростає відсоток решток м'якої пшениці.

Найбільш зернофуражне спрямування мало зернове господарство архаїчного поселення Козирка 9: рештки проса та ячменю складають понад дві третини залишків зернових, тоді як м'якої пшениці — близько 15%. Це можна пояснити тим, що в цей період поселення, вірогідно, було центром тваринницького району²⁸. У цьому районі, крім стаціонарного поселення Козирка 9, нараховувалось ще вісім сезонних чабанських стоянок, які (крім одного поселення) припинили своє існування в класичну добу. Подібний зв'язок підтверджується матеріалами з двох інших центрів скотарських районів — Аджиголу 1 та Великої Чорноморки 1. На обох поселеннях знахідки зернових обмежуються виключно зернофуражними культурами: просом та ячменем відповідно.

На розташованому дещо південніше за Козирку 9 поселенні Чортувате 7, поблизу якого не існувало великого скотарського району, співвідношення зернових культур було зовсім іншим. Майже 40% складають голозерні пшениці, приблизно стільки ж — ячмінь, тоді як просо — менше п'ятої частини.

Значні зміни у господарстві району Козирки у період класики-еллінізму доволі чітко простежуються на матеріалах поселення Козирка 12. У цей період у районі Козирки припинив існування спеціалізований тваринницький район, що не могло не зменшити питому вагу зернофуражної складової в зерновому господарстві місцевих поселень. І дійсно, серед знахідок зернових на Козирці 12 повністю переважає м'яка пшениця, складаючи більше 4/5 від їх загальної кількості.

При цьому варто підкреслити, що і в добу архаїки існувало поселення, де в археоботанічних матеріалах повністю переважає м'яка пшениця. На поселенні Бейкуш (Мала Чорноморка 2) зернівки м'якої пшениці складають до 90% усіх знахідок. Втім, цілком вірогідно, що таке переважання пояснювалось і позаекономічними факторами, адже на поселенні розташовувалось святилище Ахілла²⁹.

²⁸ Район Козирської балки з кількома сезонними чабанськими стоянками (Див.: *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья. Археологическая карта. — К., 1990. — С. 29–30.

²⁹ *Буйских С.Б.* К началу сакральной истории Ольвийского полиса // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. — Ч. 2. — СПб., 2004. — С. 85; *Его же.* Исследование святилища Ахилла на Бейкушском мысу (предварительные

В будь-якому випадку, навіть ті матеріали, які на сьогодні є у нашому розпорядженні, вказують на великі відмінності у зерновому господарстві поселень Ольвійської хори різних районів та різних періодів, поступове зменшення у ньому зернофуражної складової.

Ольвійський приклад доволі яскраво засвідчує нагальну потребу в проведенні системних археоботанічних досліджень в різних районах грецького світу — від хори Массалії на заході до округи Гераклеї Понтійської та Сінопи на сході, від території Кіренаїки на півдні — до хори грецьких полісів у Фракії та Скіфії на півночі. Якщо відмінності простежуються навіть на матеріалах хори одного невеликого полісу, то між віддаленими регіонами вони повинні бути достатньо значними. Ці ж дослідження мають кинути світло і на шляхи поширення певних зернових культур з одного регіону в інший. Вище вже йшлося про появу твердої пшениці у Єгипті елліністичної доби. Цей факт є відомим, але зовсім невідомим є джерело надходження цього виду пшениць у долину Нілу. Ані писемні, ані наявні археоботанічні дані³⁰ не засвідчують вирощування твердої пшениці греками в добу архаїки та в класичну добу. Відомі знахідки *triticum durum* на території фракійських племен, але із неповних попередніх публікацій³¹ не ясно, чи була тверда пшениця в культурі, а чи лише домішкою у посівах інших пшениць, перш за все — м'якої.

Тут логічним буде перейти до іншого різновиду аберацій — регіональних. Доволі часто дослідники апріорно вважають структуру зернового господарства різних регіонів грецького світу ледь не тотожною, хоча навіть побіжний огляд фізико-географічних умов цих регіонів мав би переконувати у зворотному.

З яскравим, хоча і дещо курйозним прикладом подібного ставлення ми стикаємося у статті російського нумізмата М. Абрамзона «Хлібна торгівля та її символи на античних монетах»³². У ній дослідник виходить з тези, що зображення зернових на античних монетах є свідченням розвитку зернового господарства та експорту зерна. Навіть залишивши у стороні питання релігійної символіки (колос як атрибут Деметри), слід наголосити на принциповій ваді цієї концепції: не кожен колос, зображений на монетах, належав цінній в експортному відношенні культурі. Так, на монетах Метапонту міститься високоякісне зображення колосу ячменю (який М. Абрамзон

итоги) // ANAXAPΣIΣ. (Херсонесский сборник. — Вып. XI). — Севастополь, 2001. — С. 34–43.

³⁰ Див. нижче.

³¹ *Ророва Тз.* Palaeobotanic catalogue of sites and studied plant remains in the territory of Bulgaria // Interdisciplinary Studies. — 2009. — XX–XXI. — P. 71–165.

³² *Абрамзон М.Г.* Хлебная торговля и ее символы на античных монетах // Торговля и торговец в античном мире: Доклады «Круглого стола». — М., 1997 — С. 77–89.

чомусь вважає зображенням колосу пшениці «з довгими вусами»³³. Чи був ячмінь цінною експортною культурою, подібно до м'якої пшениці? Останнє питання є доволі дискусійним. Більшість дослідників наразі відкидає можливість широкого експорту ячменю.

У контексті останнього питання варто зауважити, що науковці продовжують жваво сперечатися, яка ж із зернових культур грецького світу була провідною: м'яка пшениця чи ячмінь? Приміром, канадський дослідник Ф. де Анжеліс у полемічній статті, спрямованій проти ідеї широкого експорту зерна з території Сицилії в доримську добу, спираючись головню на інформацію писемних джерел, доводить, що місцеві греки вирощували переважно ячмінь³⁴. Втім, як справедливо зауважує сам дослідник, лише залучення даних археології (включно з археоботанікою) може підтвердити або повністю чи частково спростувати його гіпотезу³⁵.

Власне кажучи, саме вкрай невелика загальна кількість фахових досліджень археоботанічних матеріалів практично з усіх регіонів грецького світу, де провадилися більш-менш масштабні археологічні дослідження³⁶, і стала причиною того, що надто загальні концепції будуються на надто обмеженому матеріалі. Але наявні, вкрай нечисленні, дані дозволяють вже зараз говорити про суттєві відмінності у складі зернових культур в різних регіонах, освоєних греками. Сьогодні у нашому розпорядженні, крім згаданих вище даних з античних держав Надчорномор'я та з елліністичного Єгипту, є матеріали з Малої Азії (хора Мілету архаїчної доби)³⁷, Південної Італії (хора Метапонути доби класики-еллінізму)³⁸ та Сицилії (хора Селіунути)³⁹.

Серед знахідок з Мілету доби архаїки переважає ячмінь (понад половини ідентифікованих решток зернових), далі йдуть просо та м'яка пшениця⁴⁰; на

³³ Свого часу К. Белох вважав його зображенням жита. На окремих тетрадрахмах Сіракуз взагалі, схоже, міститься, хоча і не надто чітко, зображення полби (консультація д.б.н. Г.О. Пашкевич).

³⁴ *De Angelis F. Going Against The Grain in Sicilian Greek Economics // Greece & Rome. — 2006. — Vol. 53. — № 1. — P. 29–47.*

³⁵ *Ibid.* — P. 47. Між іншим, автор наводить приклад спростування довільних побудов історико-філологічного характеру конкретними археоботанічними даними (*Ibid.* — P. 32).

³⁶ Певним винятком тут є лише античні держави Надчорномор'я та, меншою мірою, елліністичний Єгипет.

³⁷ *Stika H.-P. Pflanzenreste aus dem archaischen Milet. Vorbericht zur Kampagne 1992 // Archäologischer Anzeiger. — 1997. — S. 109–188.*

³⁸ *Carter J.C. Discovering the Greek Countryside at Metaponto. — Ann Arbor, 2006 (аналіз Л. Константіні).*

³⁹ *Stika H.-P., A.G. Heiss & B. Zach. Plant remains from the early Iron Age in western Sicily: differences in subsistence strategies of Greek and Elymian sites // Vegetation History and Archaeobotany. — 2008. — Vol. 17. — Suppl. 1. — P. 139–148.*

⁴⁰ *Stika H.-P. Pflanzenreste aus dem archaischen Milet... — P. 160. — Tab. 1.*

хорі Метапонту переважають ячмінь та голозерна пшениця⁴¹, у значній кількості зустрічається також полба-двозернянка⁴². У знахідках із Селінунту переважає м'яка пшениця, їй лише трохи поступається ячмінь, тоді як решток інших зернових вкрай мало⁴³.

Якщо додати то цих даних ще матеріали з Надчорномор'я, про які йшлося вище, то стає очевидним, що говорити про якусь одну, єдину, універсальну для грецького світу структуру зернового господарства є неможливим. Правомірним буде досліджувати таку структуру окремо для кожного конкретного випадку.

Загалом кажучи, сама ідея побудови якоїсь однієї, універсальної для всіх полісів, моделі зернового господарства (а тим більше — сільського господарства в цілому) була порочною з самого початку. Адже цілком очевидно, що грецькі поліси розташовувались у різноманітних ландшафтних умовах, що більшість із них займала дуже невеликі площі. У такому випадку суто локальні відмінності у ґрунтовому покриві, рослинності, мікрокліматі тощо відіграють дуже суттєву роль, як це було показано автором цієї статті на матеріалах античних держав Надчорномор'я⁴⁴. Так само значними були відмінності і в Балканській Греції, де ландшафтні умови Аттики аж ніяк не можна вважати еталонними, радше навпаки. Тим більшими були відмінності між природними умовами, наприклад, Провансу, Кіренаїки та Сицилії⁴⁵. Ще більш значними були відмінності між кліматом, ґрунтовим покривом та рослинністю різних ландшафтно-географічних зон, освоєних греками: Середземномор'я (зони ксерофільних лісів та фриган, включно із Субсередземномор'ям), степової зони (від Добруджі до Прикубання) і Понтичної зони (зони вологих лісів Східного Причорномор'я)⁴⁶.

⁴¹ У цитованій монографії Лоренцо Константіні твердить, що це не м'яка, а інший, також голозерний, вид — карликова (*T. compactum*). (*Carter J.C.* Op. cit. — P. 25, Fig. 1.13). Втім, в сучасній археоботаніці вживається загальна назва *Triticum aestivum s.l.*, оскільки, як вважається, достовірно розрізнити рештки голозерних гексаплоїдних пшениць є технічно не вповні можливим.

⁴² *Carter J.C.* Op. cit. — P. 25, Fig. 1.13. На жаль, автор не наводить жодних конкретних чисел або процентних співвідношень, обмежуючись лише якісними даними.

⁴³ *Stika H.-P., A.G. Heiss & B. Zach.* Plant remains from the early Iron Age in western Sicily. — P. 141. — Tab. 1. У цей самий час на сусідньому елімському поселенні Монте Поліццо повністю домінує ячмінь.

⁴⁴ Див.: *Одрін О.В.* Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я...

⁴⁵ Крім того, різним було і антропогенне навантаження на ландшафти цих регіонів (Див.: *Салларес Р.* Экология древнего мира: проблемы и подходы // Вестник древней истории. — 1995. — № 3. — С. 80–102).

⁴⁶ Про це, див., зокрема: *Одрін О.В.* Адаптація технології землеробства грецьких колоністів до екологічних умов Північного Причорномор'я (кінець VII–VI ст. до н.е.) // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. — К., 2010. — С. 99–114.

З іншого боку, вивчаючи розвиток сільського господарства, слід враховувати той факт, що античні держави суттєво різнилися за демографічним і економічним потенціалом⁴⁷. Необхідно також враховувати і взаємини з оточуючими варварськими племенами чи державами, які могли прискорювати або гальмувати економічний розвиток полісів, впливати на структуру їх господарства.

* * *

Підсумовуючи все вищесказане, варто наголосити, що при дослідженні зернового господарства і зерноторгівлі античності без накопичення нової, детальної інформації будь-які узагальнення виглядатимуть надто схематичними. А такою інформацією мають бути перш за все результати археоботанічних досліджень. На жаль, як уже зазначалося вище, поки що такі дослідження, особливо у Середземномор'ї, є, по суті, одиничними. І тут не можна не приєднатись до нарікань Р. Саллареса на тривале небажання археологів-античників користуватися методами природничих наук⁴⁸. Втім, на щастя, розуміння такої необхідності в середовищі археологів стає все більш загальним, тож накопичення нових матеріалів усе ж поступово відбувається.

Тому можна висловити впевненість, що у майбутньому ця кількість досягне критичної межі, яка уможливить побудову цілісної загальної картини розвитку зернового господарства античних полісів (і античних держав у цілому) у часі і просторі, яка спиратиметься на надійні факти, а не на усталені штампи і неправомірні узагальнення.

⁴⁷ Цілком можливо, що і за технологічним потенціалом також.

⁴⁸ *Салларес Р.* Указ. соч. — С. 90.